

פרק שנים עשר

מלאכת החרישה וחרישת הכנה לשמינית

מצוות השמיטה מחייבת אותנו שלא לזרוע את שדותינו, כדברי התורה: "ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה' שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". גם אם לעיל הוצעו מספר פתרונות לזריעה למקרים של שעת הדחק, ברור שבחלק גדול מהשדות יהיה צורך לקיים את מצוות התורה כפשוטה - להימנע מזריעה ולהוביר את השדות.

השאלה המרכזית המטרידה את החקלאים המובירים את שדותיהם בשמיטה היא, האם מותר לחרוש את הקרקע המוברת כדי להקטין את ההפסד הכלכלי הכרוך באי זריעת השדות? הימנעות מוחלטת מחריש בשדות אלו עלולה להביא לכך שבשדות התפתח עשביה מזיקה והקרקע עצמה תתקשה באופן שתפגע איכותה. לעומת זאת, חרישים מסודרים של שדות אלו מסייעים לטיוב הקרקע בשנה השביעית כתוצאה מהוברתה, והם מסייעים לכך שיבול השנה השמינית יתברך כתוצאה מהוברת השדה.

כדי להשיב לשאלה זו עלינו להקדים ולברר האם מלאכת החרישה אסורה מהתורה כמלאכת הזריעה, ואם כן, מה בדיקת הגדרתה של אותה חרישה האסורה מהתורה?

שתי שאלות אלו נתונות במחלוקת בין הפוסקים והפרשנים הראשונים והאחרונים. הן השאלה הנוגעת להגדרת החרישה האסורה, והן השאלה האם חרישה הינה מהמלאכות האסורות מהתורה, כפשט הפסוק המפורש "בחריש ובקציר תשובות" פסוק המובא כמקור לאיסורי שביעית במשנה (שביעית א, ד), בגמרא (מוע"ק ג ע"ב), ברמב"ם (הלכות שמו"י פ"א ה"א) ובספר המצוות לרמב"ם (מ"ע קל"ה); או שחרישה איננה מהמלאכות האסורות מהתורה, כפשט הגמרא במוע"ק - הקובעת שרק שתי אבות ושתי תולדות אסורות מהתורה - וכפשט דברי הרמב"ם המביא גמרא זו להלכה (הלכות שמו"י פ"א ה"י).

שאלות אלו נדונות בהרחבה בכל הספרות העוסקת בעניין השמיטה, לכן לא נרחיב בדברים ידועים, ונסתפק, לאחר הצגת עיקרי השיטות, במה שיש אולי לחדש ולהוסיף בשאלות אלו.

1. הגדרת חרישה האסורה מהתורה

דעת הר"ש (פ"ב מ"ב) היא שחרישה אסורה מהתורה, וכן גם משמע מהרמב"ן לתורה (שמות כ"ג י"א). לעומת זאת ברמב"ם יש אי בהירות בעניין, וכאמור לעיל, בפ"א ה"א מביא הרמב"ם את הפסוק "בחריש ובקציר תשובות", כמקור לאיסור עשה במלאכות בשביעית, ולעומת זאת בהלכה י' הוא כותב, שאין איסור מהתורה רק בשני אבות ושני תולדות המפורשים בתורה, דהיינו, זריעה, קצירה, זמירה ובצירה, כאשר חרישה איננה בין ארבע המלאכות הללו. ובהלכה ד' מנה הרמב"ם במפורש את החורש כתולדה שלוקה עליה רק מכות מדרות.

ביישוב דעת הרמב"ם עסקו רבים. דעתו של בעל פאה"ש היא שחרישה, לשיטת הרמב"ם, אסורה מדרבנן, ולעומת זאת, דעת המהר"י קורקוס היא, שלשיטת הרמב"ם, חרישה אסורה מהתורה בתנאי שמדובר בחרישה לצורך אילנות, ולא בחרישה לצורך הקרקע, שאליה מתכוון הרמב"ם בה"ד, וכפי שכתב במפורש - "החורש או החופר לצורך הקרקע". הרדב"ז אף הוא מחלק בהתאם למטרת החריש כדברי המהר"ק קורקוס, והוא מוסיף שגם חריש לצורך חיפוי הזרעים אסור מהתורה.

למרות שהן ע"פ המהר"י קורקוס והן ע"פ הרדב"ז, ובודאי ע"פ פאה"ש, חרישה לצורך טיוב הקרקע אסורה רק מדרבנן, וכפי שמשמע לכאורה מפשטות לשון הרמב"ם בה"ד, מצינו בין הפוסקים האחרונים הגדרות אחרות לחרישה, שלפיה גם חרישה לצורך טיוב הקרקע עלולה להיות אסורה מהתורה:

א. הכנת מצע זרעים - לדעת החזו"א חרישת טיוב הקרקע תהיה אסורה מהתורה, אם היא חרישה כזו המכינה מצע זרעים סופי (עיין במשנ"י ח"ב סימן י"א עדות שהחזו"א התיר עיבודי קרקע בתנאי שזו לא הייתה הפעולה האחרונה לפני הזריעה). לפי זה מתברר, שלדעת החזו"א, חרישה היא מלאכה דאורייתא אפילו בשדה ריקה ולא רק בשדה זרועה. ההגדרה לחרישה האסורה מהתורה אליבא דהחזו"א היא, ככל הנראה, כל חריש ועיבוד קרקע המכין מצע זרעים סופי, כלומר, חריש המביא את הקרקע למצב שהיא מוכנה לזריעה ללא כל צורך בעיבוד נוסף¹. לפי החזו"א חרישה לצורך הקרקע, שמותרת מהתורה, זו חרישה שאיננה מיועדת לצורך זריעה, אלא רק לצורך שיפור איכות הקרקע ומניעת קלקולה ע"י עשבים.

ב. פליחת קרקע - הגר"ש ישראלי שליט"א סבור שחרישה לטיוב הקרקע אסורה מהתורה, ולדעתו כל פליחת קרקע מזוגרת כחרישה האסורה מהתורה, ללא הבדל מהי המטרה של פליחה זו².

ג. זמן החריש - בשו"ת משנת יוסף (חלק ב' סימן י"א) מתקשה המחבר להבין את העיקרון (שהובא לעיל בשם החזו"א) שחרישה תהיה דאורייתא, אם וכאשר כוונתו לצורך זריעה, ובדיוק אותה חרישה תהיה אסורה רק מדרבנן, אם וכאשר כוונתו

1. לאור זאת, מצינו בהנחיות ה"מכון לחקר החקלאות לאור התורה" שיש מתירים לקלטר בין השורות לצורך אוורור, לצורך סתימת סדקים באדמה ולצורך הדברת עשבים, כאשר יש צורך בכך כדי להציל מהיקף ניכר (אם כי מובא שם שעדיף לבצע עבודה זו ע"י גוי). הוראה זו מקורה בהגדרת מלאכת הקילטור כתולדת חרישה ולא כחרישה עצמה (עיין לקט הלכות שביעית לחקלאים פרק י"ד הערות 11 ו-14 בעמוד 49, ופרק ח סעיף י"ב והערות 19 ו-21 שם).

2. לאור הגדרה זו מצינו בהנחיות הרה"ר (כפי שמובאים ב"מדריך שמיטה לחקלאי" תשמ"ז של "מכון התורה והארץ"), שכדי לנכש עשבים יש לכתחילה להשתמש בדיסק ללא חדירה לקרקע (וגם זה אם אין דרך אחרת), ורק אם אין אפשרות כזו, יש מקום להתיר קילטור לצורך ניכוש העשבים, ובתנאי שהוא נעשה ללא כל מטרת פליחה. הוראה זו מנומקת בכך, שדעת הגר"ש ישראלי שליט"א היא שהגדרת מלאכת חרישה היא חפירת הקרקע והיפוכה. לאור הגדרה זו מובא שם, שאפילו קווי בידוד בחיטה למניעת שריפות מותר לעשות רק בעזרת דיסק סגור שאינו חוזר לקרקע (ובעניין זה, ראה גם את תשובתו של המשנ"י ח"ב סימן י"א. וראה במשנ"י פ"ד מ"ב שחרישה דאורייתא הינה החרישה בעומק לריכוך הקרקע).

למניעת קלקול הקרקע או לצורך טיובה (אלא שהחזו"א מחלק לא רק בכוונה, אלא גם במציאות - אם מדובר בפעולה כזו שנדרש לאחריה עיבוד נוסף קודם לזריעה או לא). לכן לדעתו, כל חרישה הנעשית בזמן שרגילים לחרוש לצורך זריעה אסורה מהתורה, ואילו חרישה הנעשית בזמן שאינו ראוי לזריעה - הוי מדרבנן. לכן כיום, כשזמני החריש לצורך הזריעות השונות מתפרסים על פני כל השנה, קשה להקל בחריש, כיוון שכל חריש הינו בזמן ראוי לזריעה.

2. איסור חרישה מטעם זריעה ושיטת הרמב"ם

אף שאיני כדאי להכריע בסוגיה זו, נלע"ד, להוסיף הסבר בדברי הרמב"ם, שלאורו תתפשט ותתבהר היטב שיטת החזו"א בעניין חרישה:

כל חריש, שהינו הכנה מעשית לזריעה, נחשב לשלב הראשון של מלאכת הזריעה, והוא יהיה אסור מהתורה אך איסורו יהיה מטעם מלאכת זורע³. וליתר הבהרה נאמר: פעולת הזריעה כוללת שלושה שלבים - פתיחת הקרקע, הטמנת הזרע בקרקע וכיסוי באדמה. זוהי פעולת הזריעה אותה אוסרת התורה באומרה: "שדך לא תזרע". ממילא, החריש שמגמתו להכין את הקרקע לזריעה הרי הוא תחילת מלאכת הזריעה, וזהו היסוד לאסור חריש זה מדאורייתא.

לפי זה, כל חריש יהיה אסור מהתורה בשני תנאים: כאשר הוא מכין מצע זרעים סופי (כדעת החזו"א), שהרי בכך נחשב חריש זה לפתיחת הקרקע לצורך הטמנת הזרע; ובתנאי נוסף, שבעקבות חריש זה אכן מתבצעת זריעה, שהרי פתיחת קרקע כשלעצמה איננה זריעה, ורק בדיעבד לאחר שהזריעה התבצעה ניתן לראות את החריש כתחילת פעולת הזריעה. בהתאם להגדרה זו, כל חרישי טיוב הקרקעות המוכרות יהיו אסורים מדרבנן, במיוחד, אם יעשו בצורה כזו שלא תהיה בהם הכנת מצע זרעים סופי, ושכל כוונת החרישה תהיה רק לטיוב הקרקע.

אם נבין שזהו היסוד להיותו של החריש אסור מהתורה, יתיישבו דברי הרמב"ם באופן פשוט:

בתחילה הביא הרמב"ם את הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" כמקור למצווה לשבות בשנה השביעית, ומכך משמע שחרישה אסורה מהתורה. לעומת זאת, מדבריו בה"ד ובה"י משמע שאיסור החרישה הינו רק מדרבנן, וכדלעיל. אם נאמר שמלאכת חרישה היא תחילת זריעה, והכתוב האומר "בחריש ובקציר תשבות" מתכוון לאסור חרישה המתחילה את תהליך הזריעה, תישוב הסתירה בדברי הרמב"ם. מדאורייתא אכן מצינו רק ארבע מלאכות, אלא שלעיתים חרישה הינה תחילת הזריעה והרי היא כלולה באותם ארבע מלאכות שנאסרו בתורה.

3. בדומה לכך, יתכן שגם לשיטת רש"י והרדב"ן, שהחורש לצורך חיפוי זרעים חייב מדאורייתא, הרי שחיפוי, במקרה כזה, הוא מטעם זורע. וראה במשנ"י בקונטרס אבות ותולדות בשביעית, בהערותו בעמוד כ"ה (ח"א), ובכרם ציון י' במאמרו של הרב רוזנטל (עמ' ס"ג), ובתוספת אחרונים על פ"א מ"ד, שכן הבין הזיכרון יהונתן גם כדעת הרדב"ן.

נראה שאם נדקדק בלשון הרמב"ם, נוכל להיווכח שאכן זוהי כוונתו. בה"א - מיד לאחר שהביא את הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" כמקור למצוות עשה לשבות בשביעית, כתב שכל העושה מלאכה בשנה זו עובר על עשה ועל לא תעשה שנאמר "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". דהיינו, לדעתו הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" כולל מצוות עשה לשבות מזריעה בשביעית. מכאן שהרמב"ם הבין ש"בחריש ובקציר תשבות" מתכוון לאסור - כמו גם הפסוק "שדך לא תזרע", את כל מלאכות השדה, ובראשן את הזריעה האסורה מהתורה, כיוון שהחריש הינו תחילת הזריעה. כיוצ"ב יש לומר, שהחורש עובר אף הוא על עשה ועל לית (של "שדך לא תזרע"), שהרי חריש וזריעה חד הם, כי החריש תחילת זריעה הוא.

לעומת זאת, בה"ד בדברו על התולדות שאין לוקין עליהן מהתורה, מדגיש הרמב"ם: "החורש והחופר לצורך הקרקע" - להוציא מחרישה לצורך זריעה שאיננה תולדה אלא האב עצמו.

הסבר זה מבהיר את שהובא לעיל בשם החזו"א, שחרישה מדאורייתא הינה הפעולה האחרונה לפני הזריעה. לאור זאת יתכן, שלעיתים דיסקוס קל של הקרקע יהיה בו איסור חריש מדאורייתא כיוון שמגמתו ותוצאתו היא הכנת מצע לזריעה מיידית. לעומת זאת, יתכן חריש עמוק שלא יחשב איסור מהתורה כיוון שמגמתו טיוב הקרקע, כשלפני הזריעה נחוץ יהיה עדיין עיבוד קרקע נוסף שיכשיר את הקרקע לזריעה, ורק חריש זה הוא שיהיה אסור מהתורה מטעם היותו תחילת תהליך הזריעה.

וכדברנו כתב גם במשנ"י בת"א (פ"א מ"ד עמ' ס"ח-ס"ט) בהסבר שיטת הרדב"ז, שלדעתו חרישה לצורך זריעה הינה דאורייתא מהלאו של "לא תזרע", ושכן יש להסביר, לדעתו של הרדב"ז, את שיטת הרמב"ם.

3. ראיות לאיסור חרישה מטעם היותה תחילת זריעה

כדי לבסס את הדברים שנאמרו לעיל, נביא עוד מספר ראיות שיש מקום לראות את החריש כתחילת פעולת הזריעה:

א. אונקלוס מתרגם את הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" - "בזרועא ובחצדא תנוח". וכן גם תרגם בבראשית מ"ה ו' את הפסוק "כי עוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר" - "לית זרועא וחצדא". זאת, כאשר התרגום הארמי לפעולת החרישה הוא "רדיא" וכפי שמתרגמים אונקלוס בפסוק בדברים כ"ב "לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו" (לא תרדי...), ותרגום יונתן בפסוק "ציון שדה תחרש" ("חקלא תתרדי"). לעומת זאת, בשני הפסוקים הראשונים - אצל יוסף ובשביעית, מבטאת המילה חריש את תחילת הזריעה, והחריש רומז למעשה לזריעה. כך בדברי יוסף שרוצה לומר, שאין זריעה וקצירה בשנים הקרובות (שהרי לא העדר החרישה הוא המשמעותי אלא העובדה שלא תהיה זריעה), וכך בפסוק "בחריש ובקציר תשבות" שם המגמה העיקרית היא לאסור את הזריעה, והחרישה נזכרה ככינוי לזריעה, מכיוון שלמעשה היא תחילת הזריעה,

- ומדין זה גם נאסרה מדאורייתא. כלומר, אין התורה רוצה לאסור את החרישה כשלעצמה, אלא רק את החרישה שנחשבת לזריעה.
- ב. הגמרא במוע"ק ג ע"א אומרת: "בחריש ובקציר תשבות" - אין צריך לומר חריש וקציר של שביעית, שהרי כבר נאמר "שדך לא תזרע" וכו'. משמע שהגמרא הבינה שחריש בפסוק זה פירושו זריעה או מעשה שמתחייבים עליו כתחילת זריעה של שביעית, שאם לא כן מה פרוש "שהרי כבר נאמר 'שדך לא תזרע'", הרי חרישה לא נאמרה עדיין? אלא שע"כ הגמרא הבינה ש"בחריש ובקציר" הכוונה לשבות מזריעה, או מהפעולה הראשונה של הזריעה שהיא החרישה, ולכן ניתן לשאול שהרי הדברים אמורים כבר בפסוק "שדך לא תזרע".
- ג. כדמות ראייה ניתן להביא גם מהמשנה במכות "יש חורש תלם אחד וחיביב עליה משום שמונה לאוין, החורש בשור ובחמור, והן מוקדשין וכלאיים בכרם, ושביעית ביו"ט". מסביר רש"י שם דעובר משום "שדך לא תזרע", וחורש תולדה דזורע כגון חורש לכסות את הזריעה. דהיינו, גם אליבא דרש"י לוקים על חרישה מטעם זורע כאשר חרישה זו הינה השלב האחרון של הזריעה דהיינו חיפוי הזריעה. ויש מקום לומר לפי זה, שגם חרישה הפותחת את הקרקע לצורך הזריעה תהיה תולדת זורע משום היותה השלב הראשון של הזריעה (וראה גם הערה 3).
- ד. הסבר זה גם מבהיר את דין תוספת שביעית. אם אמנם איסורו של החריש נובע מהיותו שלב ראשון של זריעה בשביעית, הרי שלמעשה חריש המכין זריעה בשביעית מהווה למעשה תחילת זריעת שביעית ויש מקום לאוסרו. תוספת שביעית, שלא כתוספת שבת, אינה מרחיבה את השנה השביעית ומחייבת להתחילה "מבעוד יום". המשנה מדברת דווקא על חרישה כיוון שהיא תחילת זריעת שביעית וזה המקור לאוסרה. וזה גם פשט הלימוד במשנה "בחריש ובקציר תשבות" - חריש של ערב שביעית שנכנס לשביעית, וקציר של שביעית שיוצא למוצאי שביעית. או בנוסח אחר, "חריש שקצירו אסור זה חריש של ערב שביעית וקציר שחרישו אסור, זה קציר של מוצאי שביעית". כמו שהקציר במוצאי שביעית נאסר כיוון שהוא קציר של פירות שביעית, ולא בגלל שהשביעית מורחבת למוצאי שביעית, כך חרישה של ערב שביעית נאסרה כיוון שהיא הכנה לזריעת שביעית. במילים אחרות, השנה החקלאית, למעשה, איננה מר"ה ועד ר"ה, אלא לגבי חרישה היא מתחילה לפני ר"ה, ולגבי קצירה היא מסתיימת לאחר ר"ה, וכיוון שהתורה אוסרת את העבודה החקלאית בשנה השביעית, הרי שזה כולל את כל השנה החקלאית השביעית, קרי מהחריש של ערב שביעית שמכין את זריעת השביעית, ועד לקציר של מוצאי שביעית שבו קוצרים יכול שביעית⁴.
4. וראה בחקירתו של הגר"ש ישראלי שליט"א בשאלה זו של גדר תוספת שביעית (בקובץ תורה שבע"פ ה'), וכן במה שהאריך בחקירה זו באג"מ י"ד ג' סימן ק"ל, ובמה שכתב ה"שרידי אש" בח"ב סימן כ. לאור זה (שגדר תוספת שביעית היא הכנה לשביעית ולא הרחבת שביעית), היה מקום לומר שבערב שביעית נאסרה רק חרישה ולא מלאכות אחרות (כמו שבמוצאי שביעית נאסרה רק קצירה ולא זריעה), אך עדיין ניתן לומר, שגם זריעת ערב שביעית הינה למעשה זריעה מוקדמת של השנה השביעית,

4. חרישה להכנת הקרקע לצורך זריעה בשמינית

לאור האמור, יש להעיר על שאלה נוספת. אם אמנם חרישה אסורה מהתורה רק כאשר היא שלב ראשון במלאכת הזריעה, יש לשאול מה יהיה דין חרישה כשהיא מיועדת להכנה לזריעה מותרת, דהיינו, זריעת שמינית - האם חרישה כזו תהיה אסורה מהתורה או לא? לכאורה, לאור האמור, היה מקום לומר שחרישה כזו לא תהיה אסורה מהתורה (כמו שבמקביל, אין לאסור קצירת פירות שישית אע"פ שבפועל היא מתבצעת בשנה השביעית).

אולי ניתן להביא לשאלה זו ראייה מהמשנה בשביעית פ"ג מ"ח האומרת: "אין בונין מדרגות על פי הגיאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן לשביעית, אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן למוצאי שביעית". ונראה פירושו של הראב"ד (בהשגותיו לפ"ב הי"א), שמדובר בתיקון מדרגות המיועדות לזריעה בהר (טראסות, וכמשמעות מדרגה בכלאים פ"ז מ"ב "עריס שהוא יוצא מהמדרגה"⁵), ומפשט המשנה משמע שמוותר לתקן מדרגות כאלו בשביעית, שהרי זה לצורך זריעה במוצאי שביעית, אע"פ שזו חרישה והכנת קרקע לזריעה (וראה בירושלמי שבת פ"ז ה"ב דבונה מדרגות חייב משום חורשו), ולעומת זאת, אסור לתקן מדרגות כאלו בשישית כיוון שזה לצורך זריעת שביעית.

אלא שברור, שמלאכת חרישה לצורך שמינית ודאי אסורה, ומצינו שגזרו על שדה שנדיירה ונחרשה בשביעית שלא תזרע בשמינית (שביעית פ"ד מ"ב ובירושלמי שם), אלא שאע"פ כן יתכן, ואיסורה אינו מדאורייתא, ורק חרישה לצורך זריעה בשביעית אסורה מהתורה.⁶

ואע"פ שרוב הפוסקים לא הזכירו חילוק בין חומרת חרישה בסוף שנה שביעית לחרישה בתחילת השנה (ור' אג"מ יו"ד ח"ג ק"ל), מצינו ב"מרכבת המשנה" שהילק וכתב במפורש, שחרישה לצורך זריעת שמינית הינה רק איסור מדרבנן. ואע"פ שהיא חרישה לצורך זריעה, היא אינה אסורה מדאורייתא, דהוי חרישה לצורך זריעה מותרת - זריעת שמינית.

במשנ"י (בתו"א פ"א מ"ד עמ' ס"ט) כתב בהסבר שיטת ה"מרכבת משנה", שלדעתו חרישה לצורך זריעה הוי איסור דאורייתא, ואילו חרישה לצורך זריעת שמינית הוי חרישה

ומבחינה זו היא פעולה חקלאית השייכת לשנה השביעית, ולכן יש מקום לאיסורה (וראה לעיל פרק שמיני הערה 2).

5. וראה מה שכתב גרשום הרפנס ב"המעין" טבת תשל"ד ובמה שהעיר שם הרב קלמן כהנא זצ"ל.
6. וכן למעשה מוכח מהגמרא מוע"ק יג, ע"א, שטיוב זה אינו אלא מדרבנן וכ"כ שם במפורש המיוחס לרש"י ותוספות, ואע"פ שתוס' שם מפרש שמדובר בחרישה. אלא שבגטין מ"ד ע"ב הביאו תוס' בשם ר"ח, שמדובר באיסור דאורייתא, וכ"כ בפשיטות ב"ערוך השולחן" י"ז ד'. ולפ"ז נראה - אם מדובר כאן שכוונתו בחרישה הייתה כדי לזרוע בשמינית, שאיסור חרישה הינו מהתורה גם לצורך שמינית. וראה גם מה שכתבו תוס' בבכורות ל"ד ע"ב. ועיין גם בקונטרס אחרון לשבחי"א סע' ט"ו, שמפרש שמדובר באיסור דרבנן, ושהמדייר שגזרו עליו הוא דווקא מכיוון שהכין את שדהו לזריעת שמינית, ואינו זקוק להכשרה נוספת כמו במקוץ שדהו, ומדייק כדבריו בלשון הרמב"ם. עיי"ש.

לצורך הקרקע. ונראה, שכוונתו כפי שהוסבר לעיל, שאע"פ שגם כאן החרישה נעשית לצורך זריעה, כיוון שהיא לצורך זריעה מותרת, הרי אין בכך איסור תורה מטעם זרע, שהרי אין איסור זריעה בשמינית, וממילא, יש לחייבו רק מטעם חורש לצורך הקרקע, שאסור דרבנן.

אם אמנם חרישת טיוב הקרקע אסורה רק מדרבנן, וחרישה כזו איננה מעיקרי המלאכות שנאסרו ע"י התורה וע"י חכמים, שגזרו על שמיטה בזה"ז, יש לבחון האם בהתאם לכללים של במקום פסידיא לא גזור רבנן יש מקום להתירה?⁷

5. היתר חרישה משום ארנונא בזמן הזה

לכאורה, גם אם נאמר, שבמניעת חרישה יש הפסד כתוצאה מעשביה שתעלה בשדה וכתוצאה מהתקשות הקרקע, הרי שבדרך כלל, קשה לומר שמדובר על הפסד מוחלט של הקרקע - הפסד שניתן לומר עליו "במקום פסידיא לא גזור רבנן". אך אולי ניתן לצרף זאת להיתר הגרמא, שבו עסקנו בפרק התשיעי, ולהתיר - ע"פ כללי שעת הדחק, חריש כזה אם הוא יעשה בגרמא.

ובענין היתר חריש משום הפסד יש להוסיף ולהעיר על דברים שעמד עליהן פרופ' פליקס, במאמרו "פוקו זורעו בשביעית משום ארנונא", שנדפס בסוף הירושלמי במהדורתו. בדבריו הוא עוסק, בין השאר, במשנה שביעית פ"ד ה"ב שם שנינו ששדה שנתקוצצה - תזרע למוצאי שביעית, שנוטיבה או שנדיירה - לא תזרע למוצאי שביעית. בירושלמי שם מבואר "מאי נתקוצצה? שניטלו קוצייה, ורבנן דהכא אמרין בשחרש". על שאלת הירושלמי למ"ד ש"נתקוצצה" הכוונה שנחרשה, מאי היא "נוטיבה"? עונה הירושלמי - כל העם חורשים פעם אחת והוא חורש שתי פעמים. ועל שאלת הירושלמי כיצד יתכן שכל העם חורשים פעם אחת בשביעית? עונה הירושלמי שהדבר נבע מחמת אונס המלכות, ושכתוצאה מאונס זה הורה ר' ינאי שיהו חורשין חרישה ראשונה. ועל שאלת הגמרא הרי ברבים (פרהסיא) לא הותר לעבור אפילו על מצווה קלה, ואמרינן יי הרג ואל יעבור, וכיצד כאן הותרה החרישה? עונה הירושלמי שכאן לא הייתה כל כוונה להעבירם על דתם אלא להנאת עצמן ("לא מתכוון משמדתחון אלא מיגבי ארנונא").

בהמשך שואל הירושלמי - לאחר שהוא מביא הלכה, שטייבה ומת בנו מותר לזורעה, ובמקרה שמכרה אסור לזורעה, ובדיעבד, אם זרע התבואה מותרת - "טיוב בזמן הזה מהו"? ובתשובה אומר הירושלמי "ר' ירמיה סבר מימר שרי", וברש"ס שם פרש שהכוונה בשאלה היא מה הדין אם טייבה בזמן הזה שאין אנסים.⁸

7. למעשה, הוכח כבר לעיל, שגם אם המלאכה אסורה מהתורה, הרי כיום ששמיטה מדרבנן, יש מקום לומר במקום פסידיא לא גזור - גם לגבי מלאכות דאורייתא. אלא שכבר לעיל הובא, שאין לסמוך על כך לכתחילה ממספר סיבות. ראה לעיל פרק רביעי הערה 8 וראה גם בפרק המישי סעיף 1.

8. לדבריו של הרש"ס לשון שאלת הגמרא לא ברור, שהרי גם בזמן דאיכא אנסים, נקבע במשנה שאם טייבה אסור לזורעה, שהרי לא הותר לתרוש אלא פעם אחת, וכיצד יתכן לשאול על מקרה שאין אנסים, וכיצד יתכן שר' ירמיה עונה ששרי? וצ"ל שהכוונה לטיוב שהותר ע"י ר' ינאי משום ארנונא.

מסקנת הירושלמי ע"פ הסבר הרש"ס היא, שמעיקר הדין חרישה מותרת בשביעית בזה"ז שהיא רק מדרבנן, דהיתרו של ר' ינאי לא נתבטל. והיתרו של ר' ינאי עצמו מתבסס על העובדה, דכי גזור רבנן היינו היכא דליכא פסידא ולא אונסא, אבל היכא דאיכא פסידא לא גזור.

כלומר, מהירושלמי עולה שר' ינאי לא התיר משום ארנונא לזרוע (כמו שנאמר בבלי), אלא רק לחרוש בשביעית חרישה שאיננה אסורה מהתורה, שהרי היא חרישת טיוב ולא חרישה המכילה לזריעה⁹. כמו-כן, עולה מהירושלמי, שגם לאחר מכן, בתום תקופת האונס, יש מקום להתיר חרישה, במיוחד, במקום שיש פסידא.

ובתוספתא שם שנינו איזוהי שדה שנטייבה? כל זמן שבני אדם חורשים חמש והוא חורש שש, שש - והוא חורש שבע. בתוספתא מובא שהדבר היה למורת רוחו של שמאי הזקן שהצהיר - "אילו הייתה שעה פנויה גזור אני עליה שלא תזרע", ומסיימת התוספתא, שאכן ב"ד שאחריו גזר גזירה זו.

מתוך התוספתא משמע, שהציבור שאמנם הקפיד שלא לזרוע בשביעית, הקל בחריש בשביעית וחרש את הקרקע מספר פעמים כדי להכשירה לזריעה בשמינית. לכאורה, גם שמאי לא רצה לגזור וגם ב"ד שלאחריו לא גזרו, אלא על המטייבים החורשים את שדותיהם מעבר לנורמה המקובלת.

והשווה דברים אלו למה שכתב הרא"ה קוק זצ"ל: "זיראה לי לומר, שבזמן שנתרבו חורשי שביעית באיסור לא גזרו על השדות החרושות שלא יזרעו במוצאי שביעית, שהיא גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה, מפני שרבו השדות שנחרשו בשביעית, ע"כ לא גזרו כ"א על מי שהפקיד הרבה ויצא בזלזול איסור חרישה יותר ממה שזלזלו בו רוב העוברים" (שבת הארץ פ"א ה"ג. עיי"ש).

אם כן, מהירושלמי ממנו משמע שר' ינאי התיר חרישה ולא את הזריעה שאחריה; וכן מהעובדה שהעבריינים הקלו וחרשו חרישי טיוב נוספים מעבר לחריש היסודי שהותר, אך הם לא הקלו ולא העלו על דעתם לזרוע בשביעית; נראה שחומרתה של חרישה בשביעית, אף אם מגמתה היא טיוב הקרקע לקראת זריעת שמינית, איננה כחומרת זריעה בשביעית. ויתכן שלאור היתר זה, כפי שמובא בירושלמי, ובהתאם לאמור לעיל בעניין הגדרת זריעה, יש מקום להקל בחרישי טיוב הקרקע, לפחות במקרים שאין בחרישים אלו משום הכנת מצע זרעים סופי, וכל עוד הם מוגבלים למניעת השתבשות השדה בעשביה מזיקה, וזאת, אף אם הם מביאים בסופו של דבר לטיוב מסוים בקרקע.

9. וראה גם בדברי הרצ"י קוק זצ"ל בסיני כרך י"ז (נדפס שנית ב"ניצני ארץ" חוברת ו' עמ' 63), שעמד על חילוק זה שבין הבבלי והירושלמי, והוסיף עוד חילוקים נוספים הנוגעים לסיבת ההיתר ותוקפו. וראה גם בדברי הרב לוי יצחק רבינוביץ במאמרו "שמיטה וארנונא" בקובץ תורה שבע"פ ח' שאף הוא עומד על הבדל זה שבין הבבלי והירושלמי. אליבא דהירושלמי מיושבת גם תמיהת הראשונים על היתר הזריעה של ר' ינאי, שהתיר משום ארנונא (שאיננה בכלל פיקוח נפש) מלאכה דאורייתא (וראה סיכום הדברים במשניי פ"ד מ"ב בשיטת המפרשים).

וראה גם בדיונו של הרצ"פ פרנק בעניין גידול בהמה דקה בארץ ישראל (הר צבי הנדפס בסוף הטור על חו"מ ת"ט. מובא ב"ביע אומר" ח"ג חו"מ סימן ז), שמביא ראייה מירושלמי זה שגזירה שבטלה איננה מתחדשת גם לאחר שהסיבה לביטולה כבר אינה קיימת. ומסקנתו היא שאף שהיא מחלוקת בירושלמי, כיוון דהוי ספק בתקנה דרבנן, אזלינן לקולא. בכל אופן, משמע שהוא הבין שאכן, לפחות, לדעה אחת בירושלמי היתר החרישה שהותר בזמן ר' ינאי גשאר לדורות גם לאחר שחלף האונס.

6. סיכום ומסקנות

חרישה לטיוב הקרקע בשביעית ולמניעת השתבשות הקרקע בעשביה, ואולי גם חרישה לצורך זריעת שמינית - אסורה מדרבנן (אם אין היא מכינה מצע זרעים סופי). יתכן וחרישות אלו הותרו בהיתרו של ר' ינאי משום ארנונא והם מותרות, או שראוי להתירן גם כיום למניעת הפסד¹⁰. למעשה, כיוון שהיתר זה איננו פשוט ומוסכם, יש מקום להתיר רק בצרוף להיתר הגרמא בהתאם לכל התנאים שנתבארו בסוף הפרק התשיעי.

לגבי חרישים הנחוצים לצורך תבואת השביעית יש צורך לדון בכל מקרה לגופו, ולבחון את הדברים בהתאם לכללים שסוכמו בפרק השלישי, ומתוך הנחה שמלאכת החרישה כאשר היא נועדה להגנה על היבול (סילוק עשבים, דישון וכדומה) הינה מלאכה האסורה רק מדרבנן, שהרי אין היא חרישה שניתן לראותה כתחילת זריעה.

10. וראה לעיל, פרק שמיני הערה 9.